

مروری بر پیشینه تاریخی، فرهنگی و پژوهشی محوطه تاریخی تخت سلیمان

حمید امان‌اللهی

عضو هیئت علمی مؤسسه آموزش عالی مولانا آبیگ، گروه باستان‌شناسی
amanollahiamid@yahoo. Com

چکیده

محوطه تاریخی تخت سلیمان در منطقه کوهستانی سرشار از جاذبه‌های کم نظیر طبیعی - تاریخی که آتشکده معروف آذرگشنسب، یعنی آتشکده شاهان و جنگاوران نیز در آن قرار دارد، در دوره ساسانی مورد توجه بود. به ویژه از زمان خسرو انوشیروان به آن توجه خاصی شده و از آن به بعد بسیار مشهور می‌گردد و در کتب تاریخی، متون ادبی و مذهبی درباره این مکان تاریخی زیاد نوشته‌اند. از جمله نوشته‌های نویسندگان معاصر حکومت ساسانی و جغرافیایان و مورخین سده‌های نخستین اسلامی درباره این محوطه مقدس سخن بسیار رفته است. این آتشکده در سال ۶۲۳ میلادی به واسطه حمله ارتش روم و شکست سپاهیان خسرو دوم (پرویز) مورد غارت و تخریب قرار گرفت و دیگر هرگز رونق پیشین را نیافت تا اینکه در دوره ایلخانان مغول، آباقاخان با انجام تعمیرات گسترده و ساخت بناهای جدید به روی شالوده بناهای ساسانی از این جایگاه بسان کاخ تابستانی استفاده گردید و بعد از ایلخانان مغول این مکان به صورت شهرکی کم اهمیت با مشاغل گوناگون تا قرن یازدهم هجری به حیات خود ادامه داد و تا زمانی که هیأت آلمانی به سرپرستی ناومان در سال ۱۹۶۰ نخستین گمانه‌ها را در این محل آغاز کردند متروک ماند. نخستین کاوش‌های علمی باستان‌شناختی در این محوطه از سال ۱۳۳۸ تا ۱۳۵۷ به مدت بیست سال بوسیله هیأت آلمانی به انجام رسید. با توجه به پژوهش‌هایی صورت گرفته توسط هیأت آلمانی دهکده آبادی مربوط به دوره هخامنشی در این محل وجود داشته است. از اواسط دوره اشکانی آتشکده بزرگی در این محل برپا شد که در دوره ساسانی ساختمان‌هایی چون چهارتاقی، آتشکده آذرگشنسب و فضای پیرامونی، ایوان غربی (خسرو)، معبد منسوب به آناهیتا، دهلیز محافظتی، دو دروازه شمالی و جنوب شرقی، حصار محیطی، تالار ستون‌دار بر آن افزوده شده و تا نیمه نخست سده سوم هجری این آتشگاه برپا بود، پس از آن متروک شد. رونق قابل توجه بعدی این محل مدت کوتاهی در دوره ایلخانی (قرن ۱۳/م. ۱۲۷۵ق) بود که بناهایی چون آثار و بقایای پیرامون دریاچه، کاخ شکار، تالار ستوندار، هشت ضلعی‌ها، دوازده ضلعی، دروازه جنوبی و . . . ایجاد شد. با پیروزی انقلاب اسلامی و آغاز جنگ تحمیلی، فعالیت‌های پژوهشی به مدت پانزده سال متوقف شد. تا اینکه از سال ۱۳۷۲، فعالیت در این محوطه همچون تخت جمشید، چغازنبیل و . . . با هدف تداوم فعالیت‌های پژوهشی به عنوان یکی از ده طرح بزرگ بار دیگر از سر گرفته شد. در کاوش‌های هیأت ایرانی قسمت‌های مختلف این مجموعه شناسایی و مدارکی به دست آمد که نشان می‌دهد پس از مرگ آباقاخان، بناهای کاخ شکار مجموعه تخریب و بلافاصله در اواخر همان دوره در پیرامون دروازه شمالی تخت سلیمان شهرکی با بناهای عام‌المنفعه همچون مسجد، حمام، کارگاه صنعتی و شماری منازل مسکونی با مصالح کاخ شکار شکل گرفت. در این نوشتار تلاش شده که از یک سو به پیشینه تاریخی - فرهنگی منطقه بر اساس منابع مکتوب به شیوه کتابخانه‌ای و توصیفی و از سوی دیگر به فعالیت‌های پژوهشی صورت گرفته در زمینه بررسی، کاوش، حفظ و احیاء، پایان‌نامه‌های تخصصی مرتبط با محوطه تا سال ۱۳۹۰ پرداخته شود.

واژه‌های کلیدی

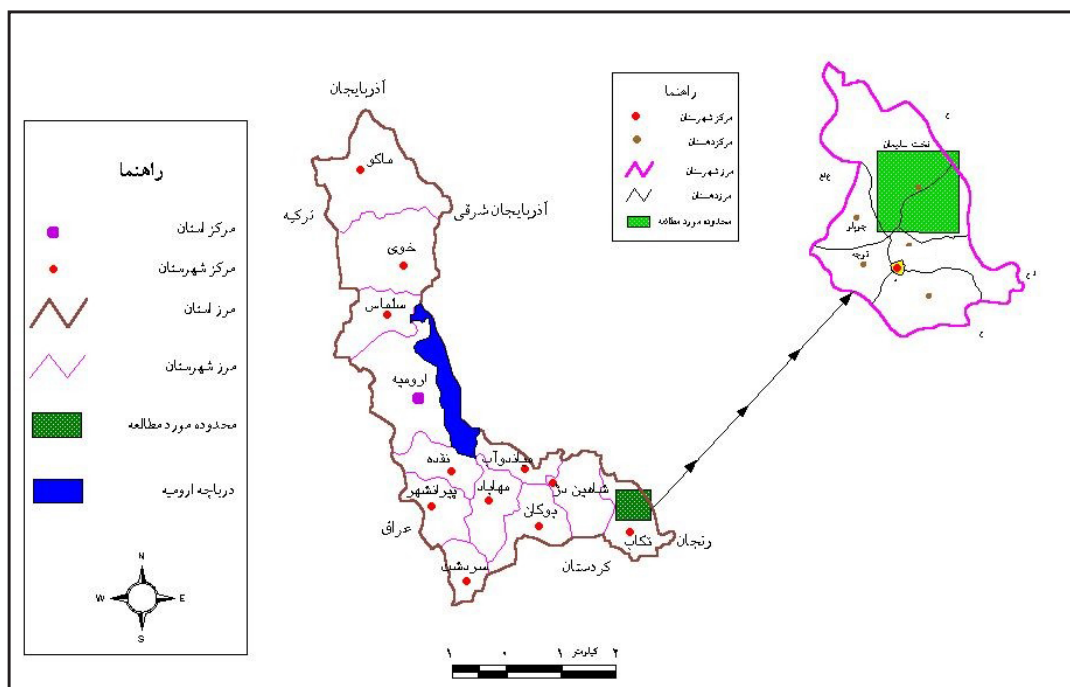
تخت سلیمان، پیشینه تاریخی - فرهنگی، منابع مکتوب، پژوهش‌های باستان‌شناختی، توصیف‌های جهانگردان.

مقدمه

آتشکدهٔ آذرگشنسب که در دوران اسلامی به تخت سلیمان شهرت یافت، از وسیع‌ترین مجموعه بناهای دورهٔ ساسانی است که تاکنون شناسایی و از زیر خاک بیرون آورده شده است.

این محوطه و بناهای موجود آن در تاریخ ۲۹ آذرماه ۱۳۱۶ (۱۹۳۱ میلادی) به شماره ۳۰۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (پازوکی و شادمهر، ۱۳۸۴، ۴۷). این مجموعه به بلندی ۲۱۵۰ متر از سطح دریا به درازی ۳۶'۱۷" و ۳۶° و پهنای ۱۴' ۰۴" ۴۷° جغرافیایی در ۳ کیلومتری شرق روستای نصرت‌آباد و ۴۳ کیلومتری شمال شرقی شهر تکاب در کوهستان‌های غرب ایران حد مرز استان‌های آذربایجان غربی، زنجان و کردستان، در منطقه‌ای کوهستانی و در محل بسیار مصلّاً و خوش آب و هوایی قرار گرفته است (قدری، ۱۳۸۲: ۱۷) (نقشهٔ ۱). منطقهٔ تخت سلیمان بدلیل ویژگی‌های طبیعی و موقعیت خاص جغرافیایی، منابع زیستی (دریاچه و چشمه‌های جوشان و خاک حاصل‌خیز)، شرایط ویژه توپوگرافی و زیبایی محیط^۱ از دیر زمان مورد توجه بشر قرار گرفته است. این مکان تاریخی به علت وجود یکی از سه آتشکدهٔ بزرگ

دورهٔ ساسانی در زمان خود بسیار مورد توجه بوده و آتش جاویدان آن به مدت هفت سده به عنوان اقتدار آیین زردشت و عامل وحدت سیاسی و اجتماعی حکومت ساسانی نقش بسزا داشته است. همچنان که پاسارگاد و تخت جمشید جلال و عظمت هخامنشیان را می‌نمایند تخت سلیمان نیز یادآور شکوه ایران دورهٔ ساسانی است (حیدری، ۱۳۸۲). باقیماندهٔ این آثار روی سکوی سنگی با ۱۰۱۶۶۷ متر مربع مساحت قرار گرفته (قدری، ۱۳۸۸: ۱۲) و ۳۸ برج و بارو بیضی شکل با دو دروازهٔ بزرگ از دورهٔ ساسانی و نشانه‌هایی از شارستان ساسانی است که عمدهٔ بقایای آن در عمق ۴ متری زمین در زیر خاک، آوار مزارع، باغات و علفزارهای کنونی پنهان است. بر گرداگرد این محوطهٔ تاریخی در یک محدوده ۷۵۰۰ هکتاری تعداد قابل توجهی آثار تاریخی از دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی به خصوص استحکامات و معابد دورهٔ ساسانی، معادن قدیمی و استخراج سنگ وجود دارد (حیدری، ۱۳۸۱: ۷). این مجموعه در ۱۴ تیرماه ۱۳۸۲ (۵ جولای ۲۰۰۳ اجلاس بیست و هفتم) به شماره ۱۰۷۷ در پاریس فرانسه به کوشش ابراهیم حیدری به عنوان چهارمین اثر ایران در فهرست میراث جهانی قرار گرفت.

نقشهٔ ۱. موقعیت منطقهٔ تخت سلیمان در شمال غرب ایران (مأخذ: قدری، ۱۳۸۲)

دوران پیش از تاریخ

کهن‌ترین شواهد باستان‌شناختی در منطقه تخت‌سلیمان متعلق به پارینه‌سنگی میانه است. از این دوره دو محوطه شناسایی شده است، یکی از آنها به نام «تپه‌چال» که یک مکان استقرار باز می‌باشد در ۲۷۰ متری جنوب‌شرقی دریاچه تخت‌سلیمان و ۱۲۰۰ متری شمال‌شرقی کوه میان تهی موسوم به زندان سلیمان یک کارگاه ابزارسازی وجود دارد که مردم محلی به دلیل وجود سنگ‌های آتش‌زنده فراوان به آن برد چخماق (سنگ چخماق) نام داده‌اند (حیدری و قاصیدیان، ۱۳۸۳: ۴۵ - ۲۷). روی تپه کوچکی نزدیک روستای باانظر در جنوب سکوی تخت‌سلیمان و تپه بزرگی نزدیک روستای احمدآباد پایین در شمال‌غربی زندان سلیمان، قطعاتی از برنز مربوط به دوره مفرغ بدست آمده است (ناومان، ۱۳۸۶: ۲۵). بر اساس نظریه ناومان در منطقه تخت‌سلیمان وجود یک محوطه مسکونی مربوط به اوایل هزاره یکم پیش از میلاد احتمال داده می‌شود. چون در این دوره پیرامون مخروط زندان سلیمان جایگاه مقدسی ساخته شده است. این ساخت و سازها شامل دو دوره است که در دوره نخست همان کاربری جایگاه مقدس را داشته است و در دوره دوم، با توجه به شباهت سفال‌های آن با دوره نخست، این احتمال وجود دارد که جایگاه مقدس متروک را منسوبان بلافصل همان مردم به محوطه مسکونی تغییر شکل داده و به آن ویژگی یک سکونت‌گاه قلعه مانند داده‌اند که این سکونت نیز دوام زیادی نداشته است. پس از این گروه، این محل دیگر مسکونی نبوده و امروزه نیز به عنوان جایگاه ارواح خبیثه شناخته می‌شود (keliss & Boehmer, 1965: 720). با توجه به سفال‌های بدست آمده از کاوش‌های باستان‌شناختی زندان سلیمان، ساخت و سازهای پیرامون زندان متعلق به قلمرو مانایی‌ها و سال ۸۳۰ تا ۶۶۰ ق.م بوده و جمعیت آن از ترکیب بخشی از بومیان گوتیان و کاسیان تشکیل شده است. در ادامه سکونت در منطقه تخت‌سلیمان دو «تومولوس» بزرگ نیز در منطقه شناسایی گردیده است که یکی از آنها روی انشعابی از کوه تریفه^۲ در بالا دست روستای احمدآباد قرار دارد و دیگری

در ۲ کیلومتری شمال‌شرقی زندان سلیمان روی تپه مجید قرار گرفته است. تاریخ‌گذاری دقیق این تومولوس‌ها نامشخص است، ولی به نظر می‌رسد همزمان با آثار پیرامون زندان باشند (ناومان، ۱۳۸۶: ۲۵).

دوران تاریخی

بر اساس گمانه‌زنی‌های انجام شده، در این مجموعه یک محوطه مسکونی (شاید دهکده مسکونی) از دوره هخامنشی تشخیص داده شده است. البته از آنجایی که لایه هخامنشی زیر لایه ساسانی قرار دارد، حفاری کامل آن امکان‌پذیر نیست؛ گمانه حفر شده نیز دوباره پر شده است، به همین دلیل دوران تسلط یونانیان بر ایرانیان نیز در این منطقه کاملاً مبهم است، اما به هر حال در این دوره سکونت در این محل وجود داشته است (ناومان، ۱۳۸۶: ۲۶). عده‌ای از گذشته‌نگاران، تخت‌سلیمان را پایتخت آتروپاتن در زمان پارتی‌ها یعنی زمان لشکرکشی آنتونیوس^۳ (مارک‌آنتونی) سردار رومی در سال ۳۶ ق.م به این منطقه دانسته و معتقدند که آتشکده آذرگشنسب هم در آنجا بوده است (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۴۰).

از دوره اشکانیان به بعد مظهر آب (آناهیتا) در کنار آتش مقدس قرار می‌گیرد و در کنار آتشکده‌ها چشمه دیده می‌شود (حبیبی ۱۳۸۶: ۳۳-۲۸). شیز پارتی نیز از این قاعده مستثنی نیست و دریاچه ژرف با چشمه‌های جوشان درون آن در کنار بنای آتشکده نشانی بر جاری شدن این قاعده در شیز است. شاید بتوان گفت تمام آثار دوره اشکانی روی سکوی تخت‌سلیمان بوسیله ساسانیان بطور کامل از بین رفته است و نمی‌توان نظری درباره ساختار شهری، نقش شهری و... شیز پارتی عنوان کرد.

به اعتقاد ناومان در هیچ کجای تخت‌سلیمان لایه مسکونی پارتی آشکار تشخیص داده نشده است. نظر او در باره قطعات پراکنده سفال اشکانی که در محل به دست آمده این است که این قطعات با مصالح ساختمانی دوره معماری خشتی از جای دیگر به اینجا آمده است. ناومان نتیجه می‌گیرد که یک محوطه مسکونی پارتی در اراضی هموار دره در حوالی سکو وجود داشته است، همانگونه که امروزه روستای نصرت‌آباد

نزدیکترین دهکده مسکونی بیرون از سکو قرار دارد (ناومان، ۱۳۸۶: ۷۵).

اما آنچه از استحکامات شهر شیز نمایان است (استحکامات بیضی شکل)، احتمال دوره استقرار اشکانی در تخت سلیمان را مطرح می‌کند، هر چند هوف استناد به این دلیل را جهت پارتی بودن شیز نمی‌پذیرد. او حصار مدور تخت سلیمان را یک حالت استثنایی می‌داند که ناشی از توپوگرافی خاص تپه‌ای است که تخت سلیمان بر فراز آن بنا شده است (هوف، ۱۳۶۸: ۴).

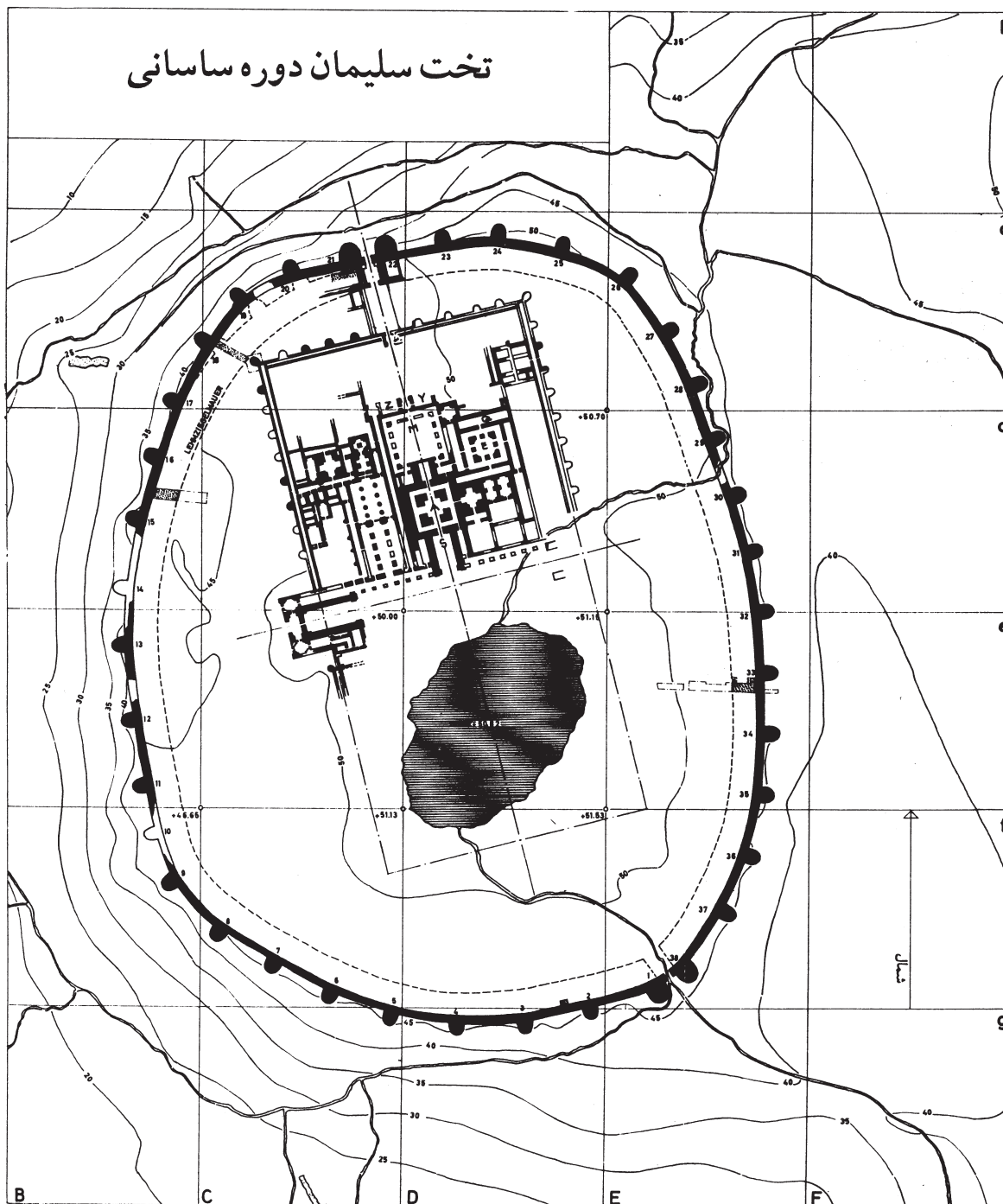
اما مهم‌ترین دوره سکونت در منطقه تخت سلیمان مربوط به دوره ساسانیان است. زیرا در ادبیات زردشتی به دریاچه آب گرم اشاره شده است (Humbach, 1967: 189-90) و حبیبی، ۱۳۸۶: ۲۸-۳۳) و علاوه بر آن گل‌مهرهای یافت شده در طول حفاری‌ها (Göbl, 1976: 43) شواهد لازم برای شناسایی این منطقه به عنوان آتشکده آذرگشنسب را فراهم می‌کند. این آتشکده که مخصوص طبقه شاهان و جنگاوران، و یکی از سه آتشکده معروف دوره ساسانیان بود، در این سرزمین قرار گرفته بود. چنانچه کریستین سن اشاره می‌کند که آذرگشنسب «نماد وحدت، یگانگی دین و دولت بود و نمونه (سمبل) دولت ساسانیان به‌شمار می‌رفت» (کریستین سن، ۱۳۷۲: ۲۴۳؛ فرای، ۲۰۲۵: ۱۳۸۰؛ لوکونین، ۱۳۵۰: ۴۷-۴۶). این محل در همه سلسله‌های ایرانی به خصوص سلسله ساسانیان از اهمیت فراوانی برخوردار بود، چنانکه می‌توان آن را کعبه ساسانیان محسوب کرد - چون مهم‌ترین آتشکده زمان ساسانیان بوده است - شاهان ساسانی به‌هنگام تاج‌گذاری، پیروزی و یا گرفتاری به این آتشکده می‌رفتند^۴ و به انجام مراسم دینی و نیایش می‌پرداختند. عظمت این بنا تا اواخر دوره ساسانی باقی مانده، زیرا بر اساس منابع تاریخی در سال ۶۲۳ م. هراکلیوس امپراتور بیزانس پس از تسخیر «گنزک» با لشگریانش به «تبرمیس» که شاید با «شیز» قابل مقایسه باشد (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۱) رفت و آتشکده آن را ویران ساخت^۵. با این حمله، آتشکده آذرگشنسب از رونق افتاد و دیگر اهمیت گذشته خود را باز نیافت (همان) (نقشه ۲).

دوران اسلامی

به نظر می‌رسد بعد از ویرانی شیز در سال ۶۲۳ م. بوسیله هراکلیوس، فقط معماری و تزئینات داخلی بناها از بین رفت و بناها مدتی بعد تعمیر شد (ناومان، ۱۳۸۶: ۲۳). مینورسکی به نقل از بلاذری می‌نویسد «در زمان عمر بن خطاب مرزبان آذربایجان با عرب‌ها پیمانی بست که به موجب آن مردم شیز نبایستی از رقص روی آتش که در ایام عید مرسوم بوده و همچنین از حفظ عادت و رسوم معمولی خود منع شوند (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۳۶). با توجه به این گفته و همچنین با استناد به نوشته‌های ابودلف که در اوایل قرن چهارم هجری از شیز بازدید کرده است، می‌توان نتیجه گرفت که شیز حدود اوایل قرن چهارم هجری دارای معبد و آتشگاه خود بوده است و انجام آیین دینی در آن جریان داشته است (ابودلف، ۱۳۴۲: ۴۰). از حدود قرن ۱۰ م. اسکان اقوام اسلامی (مسلمانان) در آن شروع می‌شود در این دوره ما با اسکان‌های موقت و پراکنده مواجه هستیم (ناومان، ۱۳۸۶: ۸۰ - ۷۹).

از سویی با توجه به مواد باستان‌شناختی (وجود سفال‌های اوایل اسلام) به نظر می‌رسد که محوطه تخت سلیمان در دوره عباسیان نیز مسکونی بوده است (ناومان، ۱۳۸۶: ۷۶؛ سرفراز، ۱۳۴۷: ۱۰۵-۱۰۰). اوج عظمت منطقه تخت سلیمان پس از دوره ساسانی در زمان ایلخانان است. در این دوره تخت سلیمان احیاء و به عنوان کاخ شکار آباقاخان هولاکو (۶۶۳ تا ۶۸۰ ه.ق) انتخاب شد (ناومان، ۱۳۸۶: ۲۳) که منابع از آن به عنوان «ستورلیق» یاد می‌کنند (مستوفی، ۱۳۶۲ ب: ۶۴). به نظر می‌رسد تا زمان انتخاب سلطانیه از طرف اولجایتو (۷۰۳ تا ۷۱۶ ه.ق)، تخت سلیمان دارای اهمیت بود، ولی بعد از آن اهمیت خود را از دست داد (جعفری، ۱۳۵۶: ۲۰). نام تخت سلیمان، به همراه مجموعه افسانه‌ای پیرامون آن یعنی زندان سلیمان، حدود ۳ کیلومتری غرب تخت سلیمان، کوه تریفه و دژ بلقیس پس از فتح ایران بوسیله تیمور گورکان (تیمور لنگ) به آن داده شد (در سالهای ۱۴۰۷ م. / ۸۱۰ ه.ق هنوز به آن سفورلوق می‌گفتند) (حافظ‌ابرو، ۱۳۷۲: ۲۲۲). با توجه به منابع تاریخی به نظر می‌رسد که از دوره صفوی به بعد این محل به عنوان تخت سلیمان نامیده شده است

تخت سلیمان دوره ساسانی

نقشه ۱. پلان تخت سلیمان در دوره ساسانی. (مأخذ: ناومان، ۱۳۸۶)

(مینورسکی، ۱۳۷۸: ۳۷). در اوایل سده ۱۹ م، خان افشار برای اداره و حفاظت از مزارع روستایی در بین زندان و سکوی تخت‌سلیمان روستایی بنیان گذاشت که بومیان به این روستا «تازه‌خان» یا «تازه‌آوا» و کارگران آذربایجانی بر اساس نام بنیان‌گذار دهکده، این روستا را «نصرت‌آباد یا تازه‌کند» می‌نامند (فون دراوستن و ناومان، ۱۳۸۶: ۴۲). در سال ۱۳۸۰ با گسترش روستای نصرت‌آباد و افزایش جمعیت آن به بخش تبدیل شد و به تخت‌سلیمان تغییر نام داد.

جغرافیای تاریخی

منابع مکتوب درباره محل آتشکده آذرگشنسب با یکدیگر اختلاف دارند. برخی به‌ویژه کتاب‌های پهلوی آن را در کناره دریاچه چی‌چست شیز می‌دانند، ولی منابع دیگر از جمله گذشته‌نگاران و گیاتشناسان دوران اسلامی محل آن را در شیز در محل تخت‌سلیمان کنونی می‌دانند که در حدود ۱۵۰ کیلومتر از دریاچه چی‌چست (ارومیه) فاصله دارد (پورداوود، ۱۳۴۲: ۲۰). ولی هر دو روایت جای آن را در شیز تصریح می‌کنند. در واقع نام شیز می‌تواند جای هر دو نقطه باشد، زیرا واژه شیز مشتق است از واژه Caecasta اوستای که نام دریاچه رضائیه است و به معنی سفید درخشان است و این گویا به مناسبت رنگ دریاست که برای نمک فراوانی که دارد از دور درخشندگی و سپیدی ویژه و با شکوهی دارد (مینورسکی، ۱۳۷۸: ۵۳-۵۲). واژه Caecasta مرکب از واژه Caec و پسوند صفت تفضیلی asta است. واژه Caec بعدها در زبان پهلوی به صورت sic درآمد است و نام شیز دنباله تحول این واژه در فارسی است این نام در عربی به صورت جیس و چیس و... نیز آمده است. نام شیز قدیم جای گسترده‌ای بوده است که شامل کرانه‌های دریاچه میشده است و گویا بعدها در دوره ساسانیان به مناسبت آتشکده معروف آذرگشنسب، نام شیز به‌جای معینی در جنوب‌شرقی دریاچه اطلاق شده و کم‌کم محدوده معینی را شامل شده است. برای یافتن ناحیه شیز قدیم نباید آن را در محدوده تاریخی دوره اسلامی جستجو کنیم. شهر ارومیه نیز روزگاری جزء شیز قدیم بوده و نام ارومیه نیز در بسیاری از نقشه‌های باقیمانده از چند سال

قبل، حتی تا نواحی تخت‌سلیمان را هم فرا می‌گرفته است (پورداوود، ۱۳۴۲: ۲۰؛ بارتولد، ۱۳۷۷).

در میان نویسندگان دوران اسلامی، ابودلف در سفرنامه خود شرح مشروحی از شیز و آتشکده آذرگشنسب داده و دیگر گذشته‌نگاران و گیاتشناسان از او پیروی کرده‌اند. ابودلف وصف شیز و آتشکده آن را در حدود سال ۳۴۱ هجری چنین آورده است: «دیوار این شهر دریاچه‌ای را احاطه نموده است که وسط آن به ته نمی‌رسد. من وزنه‌ای با ریسمان به طول چهارده هزار و کسری ذراع در آن انداختم ولی وزنه به ته دریاچه نرسید. محیط دایره این دریاچه در حدود یک جریب هاشمی است و چون خاک با آب آن خیس شود فوراً به‌شکل سنگ سخت در می‌آید و گیاهی بار نمی‌آورد.

از این دریاچه هفت جوی جاری است که هر یک به آسیابی می‌ریزد سپس از زیر دیوار بیرون می‌رود. در شیز آتشکده مهمی وجود دارد که آتش زردشتیان از آن بسوی شرق و غرب فروزان است. بر بالای گنبد این آتشکده هلالی از نقره نصب شده که طلسم آن به‌شمار می‌رود و جمعی از امرا و فاتحین خواستند آنرا برچینند اما کوشش آنها به‌جایی نرسید. از شگفتی‌های این خانه آن که کانون آن را هفتصد سال پیش فروزان است و خاکستر در آن وجود ندارد و شعله آن هیچگاه خاموش نمی‌گردد. این شهر را اهرمز ابن خسرو شیر ابن بهرام] از آهک و سنگ ساخته است در این معبد تالارهای اورنگ و ساختمان‌های اعجاب‌انگیز با عظمتی وجود دارد» (ابودلف، ۱۳۴۲: ۴۲-۴۰). از گفتار ابودلف چنین بر می‌آید که آتشکده آذرگشنسب یک آتشکده «همیشه سوز» یا «خود سوز» بوده است.

پژوهشگران و محققان درباره محل دقیق «شیز» اختلاف نظرهای زیادی دارند، چنانچه مینورسکی (۱۳۷۸)، مارکوارت (۱۳۷۳) و بارتولد (۱۳۷۷) «شیز» را در نزدیکی دریاچه ارومیه تصور کرده و عده‌ای نیز آن را مطابق با تبریز دانسته‌اند (نفیسی، ۱۳۳۱: ۲۶-۱۲۵). مارکوارت در این خصوص می‌نویسد: «گنجک یا الشیز، اقامتگاه تابستانی خسرو پرویز، اما اقامتگاه زمستانی شهریاران سابق، (آترپاتن) بود. اقامتگاه تابستانی این شهریاران اخیر موسوم بوده به فزاده‌اسپ یعنی اسب‌خیز، که

در کوهی واقع بوده و امروز این محل تخت‌سلیمان نامیده می‌شود بر خلاف گنجک یا الشیز، بنابر آنچه در سیاحت‌نامه مندرج است باید در نواحی دریاچه ارومیه، سر راه مراغه و تبریز، در نزدیکی لیلان^۶ باشد (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۵۷).

محمد ابن محمودبن احمد طوسی در کتاب عجایب المخلوقات در مورد شهر شیز و آتشکده آن چنین آورده است: «مدینه شیز - شهرست میان مراغه و زنجان (زنکان) در میان کوه نهاده و آنجا معدن زر و سرب و زرنیخ و جیوه بود، و لیکن هیزم عزیز بود. نقره کم گدازند. سوری گرد درآمده بر دریای کوچک و آتش‌خانه بزرگ در تخت کیخسرو آنجا بود. تختی برنجین به دو گردون کشیدندی در آنجا نهاده بود و جام گیتی نمای تا روزگار گبران سر آمد و اسلام ظاهر شد گبران بترسیدند از غارت آن، آنرا در بجیره انداختند کسی در شیز است و دگر کسی آنرا ندید» (طوسی، ۱۳۴۵: ۲۴۱).

هیأت آلمانی کاوش‌های باستان‌شناختی تخت‌سلیمان با توجه به توضیحات ابودلف از شیز و همچنین اثر مهربی مکشوفه از این محوطه که مربوط به موبد موبدان آتشکده آذرگشنسب بوده است، محوطه تخت‌سلیمان را شیز معرفی می‌کنند (ناومان، ۱۳۸۶: ۷۷).

وجه تسمیه

وجه تسمیه تخت‌سلیمان آنطور که باید و شاید معلوم نیست. به نظر می‌رسد که پس از حمله تازیان، ایرانیان علاقه‌مند به آثار تاریخی، برای حفظ و حراست ابنیه و آثار بزرگ این نقطه نظیر سایر نقاطی که آثار باستانی پیشینیان وجود داشته، این مکان را نیز به «تخت‌سلیمان» نام‌گذاری کرده باشند. همان‌طور که آرامگاه کوروش بزرگ نیز به «مشهد مادر سلیمان» مشهور بوده است. گروهی دیگر را عقیده بر این است که سپاه تازیان وقتی به ایران آمد، چون ساختمان‌های بزرگ سنگی شاهنشاهان گذشته ایران پیش نظر آنان گران آمده و ساخت چنین کاخ‌های بزرگی را از عهده بشر خارج می‌دانستند و به‌علاوه از زمان ساختمان و بنیادگزاران آن نیز اطلاعی نداشتند ساخت آنها را به سلیمان پیامبر نسبت دادند؟ (بختیاری و ناومان، ۱۳۵۴: ۱۶-۱۴) کاوش‌های باستان‌شناختی نشان

می‌دهد که شهر شیز که در جغرافیای تاریخی یکی از پایتخت‌های بزرگ آذربایجان در زمان اشکانیان ذکر شده همان تخت‌سلیمان امروزی است که مرکز بزرگترین آتشکده دوران ساسانی و اشکانی یعنی آتشکده آذرگشنسب بوده است. آتشکده آذرگشنسب در منابع پهلوی «گندزک»، «گنزک» یا «گنجه» و در منابع یونانی و رومی گزن یا گزنکا ذکر شده است (نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۹۰). در گات‌ها گادزاکا یا گادزا (پورداوود، ۱۹۲۷: ۲۲) و گذشته‌نگاران و گیتانویسان تازی آنرا جزن یا جزنق نامیده‌اند (حموی، ۱۹۵۷: ۳۸۴-۳۸۳، ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۹۷) که بعدها به «شیز» موسوم گردیده است.

همان‌طور که پیشتر بدان اشاره شد، اسامی فارسی شیز عبارتند از: گنجک، گنزک، گنجه که به نظر می‌رسد این واژگان به علت وجود ذخایر کهن و غنی طلا، سرب و روی، نقره، جیوه، آهن، سنگ‌های ساختمانی و سایر مواد معدنی می‌باشد زیرا بنابر گفته ابودلف «در آن شهر کان‌های طلا، جیوه، سرب، نقره، زرنیخ زرد و سنگ معروف به لعل بنفش (الجمست) بسیار است ...» (ابودلف، ۱۳۴۲: ۳۹-۳۸). علاوه بر آن در گذشته گنجک یا گنجه شهر معینی در آذربایجان نبوده، بلکه شهرهای دیگر از جمله گنجه در اران آذربایجان و زرنین در زابلستان (افغانستان) چنین نامیده می‌شده‌اند.

بنابراین با توجه به موارد و منابع ذکر شده درباره وجه تسمیه این منطقه در طول تاریخ می‌توان چنین نتیجه گرفت که علت نامگذاری این منطقه به گنزک یا گنجه، وجود معادن و ذخایر کهن و غنی است.

توصیف جهانگردان

از جهانگردان دوره اسلامی نخستین کسی که شرحی از تخت‌سلیمان (شیز) نوشته، ابودلف مسعر بن المهلهل الخزرجی، شاعر، جهانگرد، جغرافی‌دان و معدن‌شناس عرب قرن چهارم هجری است (ابودلف، ۱۳۴۲: ۱). او در سفرنامه خود بعد از آن که به موقعیت شیز اشاره می‌کند، کان‌های منطقه را نام برده و کیفیت مواد استخراجی از این کان‌ها را تشریح می‌کند.

از قرن ۱۹ میلادی، مسافران و دانشمندان غربی از این

محل دیدار کرده و پی‌درپی آنرا توصیف کرده‌اند، در سال ۱۸۱۹م. این محل بوسیله جهانگرد مشهور انگلیسی «سر رابرت کرپرت» کشف گردید (Ker porter, 1822: 557) و در سال ۱۸۳۱م. کلنل «دبلیو. مونتیت» از منطقه بازدید کرد و اظهار نمود زندان و تخت‌سلیمان ساختار زمین‌شناسی مشابهی دارند و از انباشت رسوبات آهکی (تراورتن) چشمه‌هایی ساخته شده‌اند (Monteith, 1833).

پژوهش‌های علمی

نخستین توصیف علمی مجموعه در سال ۱۸۳۸م. بوسیله «سرهنری راولینسون» منتشر شد که اطلاعات او امروز نیز ارزشمند است. وی اظهار داشت که پیدایش زندان سلیمان ناشی از فوران آتشفشانی نبوده، بلکه مدیون چشمه پرآبی است که محتوی املاح گوگرد و آهک می‌باشد (Rawlinson, 1841: 47)، همچنین وی نخستین کسی بود که آثار دژ بلقیس را معرفی نمود (ناومان، ۱۳۸۶: ۱۲۵). پس از راولینسون در سال ۱۸۸۱م. «آ. هتوم شیندلر» که در آن زمان سر بازرس تلگراف ایران بود، از منطقه تخت و زندان سلیمان دیدن کرد. کانی‌های موجود در محدوده را در نقش‌های ثبت و ویرانه‌های روی تخت را توصیف کرد (Schindler, 1881: 176). چندی بعد در آوریل ۱۹۰۳م. «ا. وی. ویلیامز جکسن» از زندان و تخت‌سلیمان دیدن کرده و به توصیف این دو محوطه پرداخته است (جکسن، ۱۳۵۷: ۱۶۱-۱۴۴). وی مختصری نیز به مسائل زمین‌شناسی منطقه پرداخته و زندان سلیمان را که از آن بوی گاز احساس می‌کرد، یک کوه آتشفشانی محسوب نموده است (همان).

«آ. ف. اشتال» - مدیر کل پُست در ایران - در سال ۱۹۰۷م. منطقه تخت‌سلیمان را از نظر زمین‌شناسی بررسی کرد و با نقشه‌برداری از راه‌ها گزارش جامعی از ساختمان طبقات زمین‌شناسی کوهستان و نقش‌های از تشکیلات سنگ‌ها تهیه می‌کند (Shtahl, 1907). در سال ۱۹۳۷م. «اریک. ف. اشمیت» با پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران عکس‌های هوایی از منطقه تخت‌سلیمان تهیه کرد (تصویر ۱ و ۲) که در آن موقعیت سکو و زندان سلیمان نسبت به یکدیگر

مشخص است (اشمیت، ۱۳۷۶: ۸۹-۸۷). «آندره گدار» نیز در نوشته‌های خود این مجموعه مذهبی را مورد توجه و مطالعه قرار داده است (Godard, 1938). انتشار عکس‌های هوایی اشمیت از منطقه تخت‌سلیمان، توجه «مایرون، بی، اسمیت» و «آرتور. یو. پوپ» را به این مجموعه جلب کرد. بنابراین نخستین بررسی باستان‌شناختی در تخت‌سلیمان بوسیله مؤسسه آمریکایی باستان‌شناسی و هنر ایران به سرپرستی پوپ در سال ۱۹۳۷م. به انجام رسید و «دونالد. آن. ویلبر» به عنوان معمار عضو این تیم اقدام به مساحی و تهیه پلان جداگانه از ویرانه‌های قابل دید در سطح سکوی تخت‌سلیمان نمودند (Pope, 1937).

به علت وقوع جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹م.) و نابسامانی داخلی ایران (بر کناری رضاشاه و روی کار آمدن محمدرضا شاه) بیش از ۲۰ سال - (۱۹۵۷-۱۹۳۷م.) - پژوهش‌های تاریخی و باستان‌شناختی منطقه تخت‌سلیمان متوقف شد. سپس در سال ۱۹۵۸م. «هانس هینینگ فون در اوستن» و «برتیل آلمگرن» از طرف مؤسسه باستان‌شناسی آلمان مأموریت یافتند تا وضع راه‌ها و شرایط مقدماتی برای یک حفاری علمی در تخت‌سلیمان را بررسی نمایند. بنابراین طی یک سفر ماجراجویانه از شهر میانه آغاز شده بود با اسب ارتفاعات شمالی تخت‌سلیمان را پشت سر گذاشتند و به «آق‌دره» رسیدند، پس از سرازیر شدن از این دره، اوایل ماه اکتبر به تخت‌سلیمان رسیدند، در ضمن سفر، از زندان سلیمان بازدید به عمل آوردند (فون در اوستن و ناومان، ۱۳۸۶: ۱۶). «کورت‌بیتل» سرپرست وقت مؤسسه باستان‌شناسی آلمان با اتکا به نتایج گزارش آنها موفق شد در سال ۱۹۵۹م. مجوز حفاری برای زندان و تخت‌سلیمان را دریافت کند. بنابراین نخستین کاوش‌های علمی باستان‌شناختی سکو و زندان سلیمان در سال ۱۹۵۹م. بوسیله یک هیأت مشترک سوئدی و آلمانی به سرپرستی هانس هینینگ فوندر اوستن بوده و عزت‌الله نگهبان، منوچهر ایمانی و جهانگیر یاسی بازرس و نماینده ایران بوده‌اند (حیدری، ۱۳۹۱: ۵۱۷). نتیجه کاوش‌ها و تحقیقات این فصل با عنوان «تخت‌سلیمان» در سال ۱۹۵۹م. به آلمانی در برلین چاپ و منتشر گردید (Osten,

تصویر ۱. عکس هوایی محوطه پیش از کاوش ۱۹۳۷ (مأخذ: اشمیت، ۱۳۷۶)

تصویر ۲. عکس هوایی محوطه پس از کاوش ۱۹۷۶ (عکس از هیأت آلمانی)

در سال ۱۳۴۷ علی اکبر سرفراز و محمدیوسف کیانی نیز کتابی با عنوان تخت سلیمان به فارسی منتشر کردند (سرفراز و کیانی، ۱۳۴۷).

کاوش‌های علمی تخت سلیمان با فوت فون دراوستن (اوایل تابستان ۱۹۶۰ م.) در فصل بعد به سرپرستی رودلف ناومان ادامه پیدا کرد و نتیجه کاوش‌ها با عنوان «ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان» در سال ۱۹۷۷ م. در برلین چاپ و منتشر شد (Naumann, 1977). به هنگام کاوش‌های باستان‌شناختی زندان سلیمان که تا پایان عملیات در سال ۱۹۶۴ م. به عنوان بخشی از کاوش‌های هیأت مستقر در تخت سلیمان صورت گرفت. خانم «لیزابت ناومان» از اعضای این گروه موقعیت جغرافیایی و زمین‌شناسی منطقه را بررسی نموده است. در این بررسی نقشه سکوی تراورتن تخت سلیمان و زمین‌های اطراف تهیه شده، آب دریاچه تخت سلیمان و چشمه‌های زندان سلیمان مورد تجزیه قرار گرفته، همچنین ویژگی‌های سنگ‌شناسی و توپوگرافی منطقه را توصیف کرده‌اند (Naumann, 1964). «ب. دام» هم‌زمان با گمانه‌زنی «ولفرام کلایس» در پای کوه زندان سلیمان، شرایط زمین‌شناسی منطقه را مورد بررسی قرار داد (Damm, 1968). در سال‌های ۶۴-۱۹۶۳ م. حفاریاتی نیز بوسیله «هانس ویک‌آرتس» در تومولوسی (تپه مجید) که در دو کیلومتری شمال شرقی زندان سلیمان قرار داشت، انجام گرفت و در تپه برشی تا مرکز ایجاد شد. این بررسی‌ها منجر به اظهار نظر اجمالی در ساختمان تومولوس شد (Wiegartz, 1965). از سال ۱۹۷۶ م. «دیتریش هوف» سرپرست کاوش‌های باستان‌شناختی تخت سلیمان شد که گزارش‌های مقدماتی را در مجلات باستان‌شناسی به چاپ رساند (هوف، ۱۳۶۸، همچنین بنگرید: Huff, 1989, 1994 and 2004). علاوه بر موارد بالا «روبرت گوپل» دانشمند اتریشی تعداد ۲۵۰ گل‌مهر پیدا شده در طول کاوش‌های باستان‌شناختی هیأت آلمانی در تخت سلیمان را مورد مطالعه و بررسی قرار داده که نتایج آن در کتاب جداگانه‌ای منتشر شد. کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه تخت سلیمان تا سال ۱۹۷۹ م. همه ساله به جزء سال‌های ۱۹۷۱ و ۱۹۶۷ م. ادامه یافت (برای

آگاهی بیشتر در خصوص پیشینه پژوهش تحقیقاتی تخت و زندان سلیمان بنگرید به: سرفراز و کیانی ۱۳۴۷، فون دراوستن و ناومان ۱۳۸۶ و ناومان ۱۳۸۶).

علیرضا باباخانی و محمد امینی چهرق در سال ۱۳۷۰ از طرف سازمان زمین‌شناسی کشور مطالعاتی در خصوص چشمه‌های تراورتن‌ساز تکاب و منطقه تخت سلیمان انجام داده‌اند (باباخانی و امینی چهرق، ۱۳۷۰).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۷۲، پژوهش‌های باستان‌شناختی مجموعه متوقف شد. در این فاصله، محمود موسوی راهنمای تخت سلیمان را منتشر کرد (موسوی، ۱۳۷۰) و عبدالله قوچانی نیز به انتشار اشعار فارسی کاشی-های مکشوفه از کاوش‌های تخت سلیمان پرداخت (قوچانی، ۱۳۷۱). از سال ۱۳۷۲ تخت سلیمان به عنوان یکی از ده طرح بزرگ تاریخی - فرهنگی کشور انتخاب شد و فعالیت‌های گسترده‌ای در زمینه‌های پژوهش، حفظ و احیاء و معرفی مجموعه بوسیله کارشناسان سازمان میراث‌فرهنگی آغاز شده و هنوز هم ادامه دارد (حیدری، ۱۳۸۲: ۶). بنابراین دوره دوم پژوهش‌های باستان‌شناختی محوطه تخت سلیمان در راستای اقدامات حفاظت و مرمت بود. در مرحله یکم مطالعات پژوهشی در سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۷۴ به سرپرستی ابراهیم حیدری پیرامون بقایای واحدهای معماری ضلع غربی دریاچه شامل کاخ شکار، ایوان جنوبی دریاچه، ورودی جنوبی (دروازه ایلخانی)، فضای بیرونی دروازه شمالی، تالارهای هشت ضلعی غرب ایوان خسرو و کشف کوره پخت آجر مربوط به دوره ایلخانی گمانه‌زنی در ۷۰۰ متری جنوب غربی مجموعه بود (حیدری، ۱۳۸۶، گفتگوی حضوری).

از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۰ هیأت پژوهشی تخت سلیمان زیر نظر محمد مهریار در فضاهایی چون: سالن شمالی ایوان خسرو، پیرامون تالار چهارستونه، رواق‌های محصور کننده آتشگاه، جبهه خارجی دروازه شمالی که منجر به شناسایی ساخت و سازه‌هایی از دوران سلجوقی و ایلخانی در این محوطه شد.

دوره سوم فعالیت‌های باستان‌شناختی محوطه تخت سلیمان در قالب برنامه‌های طرح بزرگ تخت سلیمان (به مدیریت

ابراهیم حیدری) و بوسیله هیأت باستان‌شناختی ایران (به سرپرستی یوسف مرادی) از سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۵ به طور مداوم ادامه داشت که برخی از این فعالیت‌ها شامل کاوش دروازه شمالی و ایوان شمالی آتشکده به منظور آزادسازی فضای حد فاصل چهارتاقی و دروازه شمالی، کشف عناصر معماری مهمی مانند حمام ایلخانی، واحدهای معماری دوران ساسانی و اسلامی در این محور و یک‌باب مسجد مربوطه به دوره متأخر، بدست آمدن حدود ۱۳۰۰ گِل مُهر دوره ساسانی در واحدهای ضلع شرقی دروازه شمالی، کاوش در محوطه آسیاب‌های خارج از حصار محیطی و کشف سکوی آتش روباز (تربال) مربوطه اوایل دوره ساسانی مشابه سکوی آتش روباز فیروزآباد فارس، کاوش در حیاط جنوبی آتشکده و تعیین وضعیت بقایای معماری سنگ‌های بلوک پاک‌تراش در آن مکان بود (مرادی ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵).

سامان حیدری و الهام قصیدیان در سال ۱۳۸۳ بررسی زمین‌باستان‌شناسی در محیط‌های تراورتنی تخت‌سلیمان انجام داده‌اند (حیدری و قصیدیان، ۱۳۸۳). مؤسسه پژوهشی زرنه در بهار ۱۳۸۵ کان‌های نقره (سرب و روی) منطقه را مورد بررسی و مطالعه قرار داد (مؤسسه پژوهشی زرنه، ۱۳۸۵)، علاوه بر آن این مؤسسه در سال ۱۳۸۷ توانست به بررسی، شناسایی و مستندسازی معادن کهن پیرامون تخت‌سلیمان بپردازد (همان، ۱۳۸۷). علیرضا شاه‌محمدپور علائم حجاری شده بر سنگ‌های تخت‌سلیمان را در همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب ارائه کرد (شاه‌محمدپور، ۱۳۸۳)، بررسی زمین - باستان‌شناختی منطقه تخت‌سلیمان با تأکید بر شناسایی کان‌سنگ‌های پیرامون مجموعه بوسیله نگارنده به انجام رسید (امان‌اللهی، ۱۳۸۵). در نهایت علیرضا نوبری در سال ۱۳۸۸ در دو محل اقدام به حفاری نمود. نخست دهلیز حفاظتی مجموعه مذهبی - سیاسی، اضلاع شمال غربی و غرب آتشکده و دوم خوانا سازی تونل شمالی زندان سلیمان (نوبری هژبری، ۱۳۸۸). علاوه بر بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی انجام شده در منطقه که ذکر آن گذشت، پایان‌نامه‌های دانشجویی در رشته‌های باستان‌شناسی، مرمت و احیای بناهای تاریخی^۷ و از سوی

دیگر به‌علت وجود ذخایر کهن و غنی طلا، سرب و روی، نقره، جیوه، آهن، سنگ‌های ساختمانی و سایر مواد معدنی باعث شد، که پژوهش‌هایی نیز در ارتباط با زمین‌شناسی و جغرافیا در راستای خواسته و اهداف علمی خاص خود در سطح منطقه انجام گیرد.^۸

آخرین فعالیت پژوهشی بصورت مجموعه مقالات (ده مقاله) در خصوص ارزش‌های علمی، تاریخی، هنری و معماری تخت‌سلیمان در طول مدت ۱۵ سال مدیریت ابراهیم حیدری در شماره ۵۶ مجله اثر (بهار ۱۳۹۱) منتشر شده است.

توصیف کلی ساخت و سازها در تخت‌سلیمان

با توجه به کاوش‌های باستان‌شناختی، قدیمی‌ترین آثار شناسایی شده از مجموعه تخت‌سلیمان مربوط به زمان هخامنشیان است (ناومان، ۱۳۸۶: ۳۹). از این دوره یک محوطه مسکونی در مجموعه شناسایی شده که بر روی سکوی رسوبی ایجاد گردیده است. دیوارهای این مجموعه، خشت خام با پی لاشه‌سنگی به پهنای ۶۰ سانتیمتر است. فضاها در این محوطه مسکونی کوچک و با زوایای مایل و طرحی ساده‌اند که در مواردی کف اتاق‌ها و حیاط را با تخته سنگ فرش کرده‌اند (همان). در دوره ساسانی مجموعه تخت‌سلیمان دارای یک حصار سنگی به شکل بیضی نامنظمی بود که تأسیسات مجموعه در داخل این حصار شکل گرفته بودند. نمای بیرون حصار و دروازه‌های آن دارای پوششی از تخته سنگ‌های تراش‌دار است که به صورت راسته و کله چیده شده‌اند؛ درحالی‌که نمای داخلی حصار سطح خشن و نامنظمی از لاشه سنگ دارد (امان‌اللهی، ۱۳۹۱). حصار دارای ۳۸ برج و بارو است که به صورت قوس در جبهه بیرونی ساخته شده‌اند. برج‌ها بلندتر از باروها بوده‌اند و هر برج در قسمت بلندتر یک اتاقک داشته است. یک جان‌پناه با کنگره‌های پله‌پله‌ای، خصیصه دفاعی حصار را اثبات می‌کند. در حالت کلی طرح دایره‌وار که به عنوان حصار برای شهرها و مکان‌های باستانی مختلف در دوره‌های گوناگون تاریخی ساخته می‌شده، پیشینه‌ای بس قدیمی دارد. چنانکه از زمان پارت‌ها به شهرهایی بر می‌خوریم که دارای چنین نقشه‌ای

هستند، مانند: مرو، تیسفون، الحضر و غیره. حصار مزبور دارای اجزائی از قبیل برج، بارو، دروازه، اتاقلک نگهبانی، تیرکش و جان‌پناه است.

با توجه به کاوش‌های مجموعه به نظر می‌رسد که بیشتر ساخت و سازهای دوره ایلخانی در مربع جنوبی (اطراف دریاچه) صورت گرفته است. در این دوره، ایلخانان با ایجاد دروازه جنوبی در داخل باروی ۲، محور اصلی دوره ساسانی که از دروازه شمالی شروع و پس از گذشتن از مرکز آتشکده A به مرکز دریاچه ختم می‌شد، ۱۸۰ درجه تغییر داده و بین کاخ شکار که بر روی بقایای آتشکده A شکل گرفته بود و دروازه جنوبی انتقال داده‌اند، ولی معماری دوره ساسانی کنار دریاچه تقریباً در همان مقیاس اصلی خود حفظ شده و فقط در جزئیات آن تغییراتی صورت گرفته است. بدین صورت که از کل فضاهای دوره ساسانی که در داخل مربع شمالی قرار گرفته بودند، فقط فضای آتشکده اصلی (A) مورد استفاده قرار گرفته و روی آن کاخ شکار ایجاد شده است. در دوره ایلخانی رواق‌های ستون‌داری دورتادور دریاچه شکل گرفته است و ایوان‌های شرقی و غربی ساسانی نیز دوباره مرمت شده‌اند کف این فضاها بالا آورده شده و دوباره مورد استفاده قرار گرفته است. در داخل ایوان شمالی نیز پلکانی ایجاد شده که راه‌یابی به کاخ شکار در بالای آتشکده (A) را فراهم می‌کرد. روبروی ایوان شمالی و به قرینه آن در ضلع جنوبی، ایوانی به پهنای ۱۵ متر به عنوان سرسرای ورودی مجموعه ایجاد شده است که درست بر روی خط محوری دروازه جنوبی با کاخ شکار قرار گرفته است. خارج از مستطیل داخل مجموعه نیز آثاری از دوره ایلخانی شناسایی شده است که یکی از آنها در فاصله بین حصار بیضی و سازه‌های اطراف دریاچه در قسمت غربی مجموعه قرار دارد. این فضا که به شکل مربع است به ابعاد ۲۰/۵×۲۰/۵ متر است، چهار ستون سنگی و یک در بزرگ به پهنای ۴/۷۰ متر در ضلع جنوبی داشته است. کاربری دقیق این فضا که به عنوان تالار شورا یا تالار چهار ستونی معرفی شده، مشخص نیست؛ ولی به احتمال برای مسائلی مثل دادرسی و یا شهرداری مورد استفاده قرار می‌گرفته است (ناومان، ۱۳۸۶: ۹۵-۸۳، ویلبر، ۱۳۴۶: ۱۲۱-۱۰۸؛ پاپا دوپولو، ۱۳۶۸: ۹۰-).

۸۴؛ هلیسن براند، ۱۳۸۰: ۴۱۸-۳۹۴؛ کیانی، ۱۳۷۹: ۶۸-۵۸؛ Wilber, 1938: 398-402 (نقشه ۳).

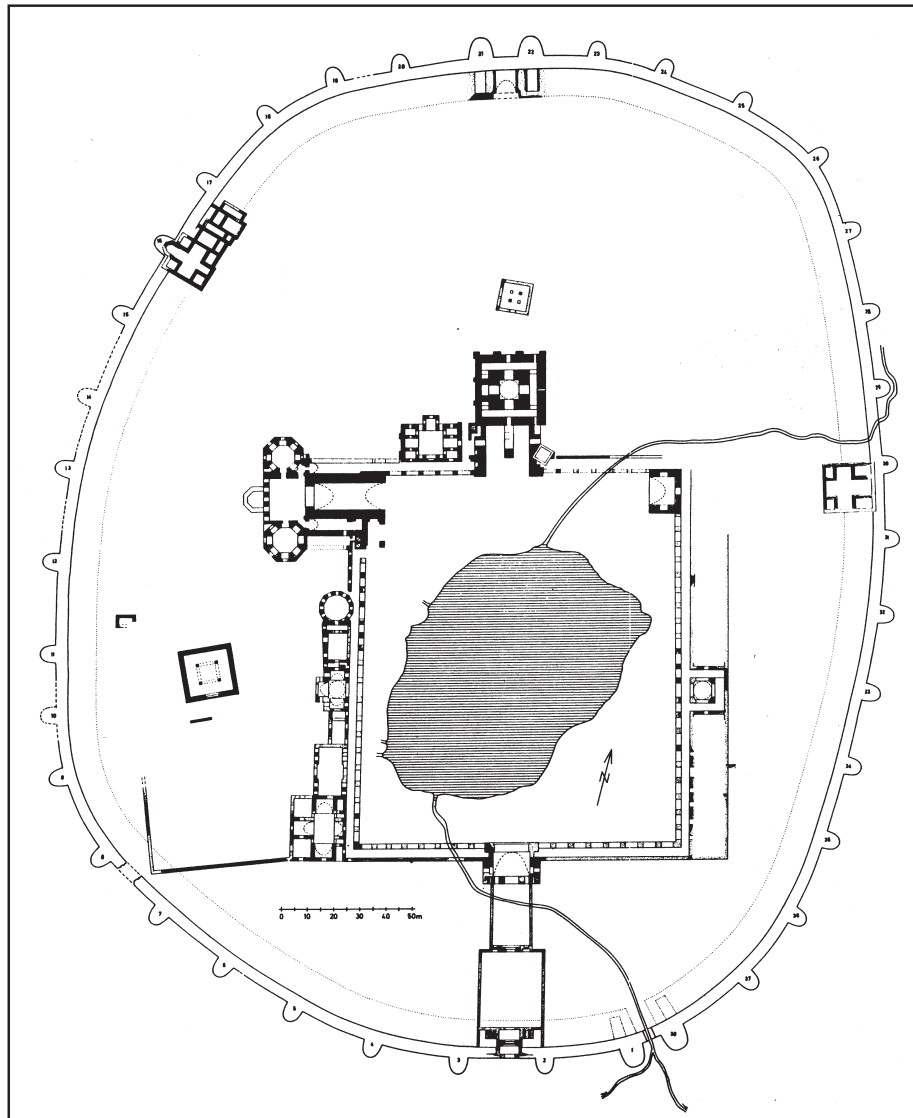
ساختار معماری ایلخانی در مجموعه تخت‌سلیمان بیشتر به صورت سنگ‌های لاشه و ملات گچ است که بر خلاف معماری لاشه‌سنگی دوره ساسانی که قلوه سنگ‌های غوطه‌ور در ملات است، در این دوره سنگ‌ها به صورت منظم و دارای ردیف‌های مشخصی هستند. علاوه بر سنگ‌های لاشه، در معماری ایلخانی تخت‌سلیمان از آجرهایی به ابعاد ۲۰×۲۰×۴ سانتی‌متر و همچنین از سنگ‌های ماسه‌ای قرمز رنگ به صورت بلوک در بخش‌های مختلف ساختمان‌ها و ستون‌ها و تزئینات سنگی استفاده شده است (سرفراز، ۱۳۴۷: ۱۲-۱۱۱).

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شده تا پیشینه تاریخی - فرهنگی منطقه تخت‌سلیمان را بر اساس منابع مکتوب بیان نماییم. فعالیت‌های پژوهشی صورت گرفته در زمینه بررسی، کاوش، حفظ و احیاء، پایان‌نامه‌های تخصصی مرتبط با محوطه تا سال ۱۳۹۰ را نیز گفته شده است. با توجه به مطالب مطرح شده نتیجه این نوشتار در چهار مورد زیر خلاصه می‌شود:

ویژگی‌های طبیعی و موقعیت خاص جغرافیایی، منابع زیستی، وجود منابع آب دائمی (دریاچه و چشمه‌های جوشان)، شرایط ویژه توپوگرافی، معادن سنگ و فلزات گران‌بها را باید از مهم‌ترین عوامل به وجود آمدن استقرار در دوران مختلف همچون پارینه‌سنگی میانه، هزاره یکم پیش از میلاد (مانا)، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و دوره‌های مختلف اسلامی دانست. از سویی این منطقه به دلیل وجود یکی از آتشکده‌های بزرگ دوره ساسانی مورد احترام ویژه آرامنه و مسلمانان بوده است، این مؤلفه‌ها سبب شده که تاریخ‌نگاران، جغرافیایان و جهانگردان در طول دوران مختلف به صورت ویژه به این منطقه بپردازند.

با توجه به پژوهش‌هایی که تاکنون در این محوطه صورت گرفته، آثار به‌دست آمده عمدتاً بدین صورت بوده است: در دوره ماد و هخامنشی در این محل دهکده آبادی وجود داشته است. از اواسط دوره اشکانی آتشکده بزرگی در این محل

نقشه ۲. پلان کاخ شکار ایلخان آباقا. (مأخذ: ناومان، ۱۳۸۶)

برپا شد که در دوره ساسانی ساختمان‌هایی چون چهارتاقی، آتشکده آذرگشنسب و فضای پیرامونی، ایوان غربی (خسرو)، معبد منسوب به آناهیتا، دهلیز محافظتی، دو دروازه شمالی و جنوب شرقی، حصار محیطی، تالار ستون دار بر آن افزوده شده و تا نیمه نخست سده سوم هجری این آتشگاه برپا بود، پس از آن متروک شد. رونق قابل توجه بعدی این محل مدت کوتاهی در دوره ایلخانی (قرن ۱۳ م/۷۱۰ ه.ق) بود که بناهایی چون آثار و بقایای پیرامون دریاچه، کاخ شکار، تالار ستون دار، هشت ضلعی‌ها، دوازده ضلعی، دروازه جنوبی، حمام، مسجد و ... روی ویرانه‌های پیشین ایجاد شد و از این جایگاه بسان کاخ

تابستانی استفاده گردید.

به نظر می‌رسد سال‌ها فعالیت در منطقه تخت سلیمان هنوز کافی نیست و این مجموعه به‌ویژه در امر حفاظت و مرمت نیازمند تحقیقات و فعالیت‌های بیشتری است. بنابراین ضروریست به منظور معرفی و حفاظت ابعاد گوناگون این شاهکار طبیعی - فرهنگی و تداوم این فعالیت‌ها و احیاء منطقه پشتیبانی نهادهای دولتی، اعم از استانداری، سازمان میراث فرهنگی و تمام دوستداران میراث فرهنگی استمرار یابد. امید است نتایج پژوهش‌های بعد از انقلاب نیز انتشار یابد تا علاوه بر فراهم ساختن فرصت بحث میان پژوهشگران و

متخصصان، به علاقمندان غیر حرفه‌ای نیز این امکان را بدهد تا از نتایج آخرین فعالیت و دستاوردهای پژوهشی در محدوده جغرافیایی تخت‌سلیمان آگاه شوند.

سیاسگزاری

از آقایان دکتر ناصر نوروززاده چگینی و سعید امیرحاجلو برای بازخوانی متن مقاله و پیشنهادهای سازنده‌شان صمیمانه سپاسگزارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. در ایران باستان زیبایی محیط بسیار مورد توجه و اهمیت فراوانی در فلسفه ایران باستان داشت. برای نمونه خشایارشا در دروازه ملل تخت‌جمشید اشاره می‌کند: [آنچه لازمه زیبایی بود به‌یاری اهورامزدا انجام دادیم] (شارپ، ۱۳۸۰: ۲۹؛ مرادی غیاث‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲۱۷).
۲. این کوه در میان بومیان قدیمی منطقه و همچنین بر روی نقشه ۲۵۰/۰۰۰: ۱ عملیات مشترک (زمینی) تریفه نامیده شده است (نقشه عملیات مشترک (زمینی) شاهین‌دژ، ۱۳۷۹). تریفه یک واژه محلی ست به معنی تابش ماه (تیشکی مانگ) است (شرف‌کندی، ۱۳۷۶: ۱۴۸)، شب‌های مهتابی درخشش نور ماه از روی این کوه، صحنه‌های زیبا و شاعرانه‌ای را به وجود می‌آورد که واژه تریفه برای نامیدن این کوه به همین علت بوده است. امروزه به اشتباه در برخی نوشته‌ها از این کوه با عنوان تویله نام می‌برند.
۳. وی از رجال ثلاثه دوم (Triumvir؛ هیأت حاکمه سه نفره) روم، معاصر با فرهاد چهارم اشکانی، به روایتی اشک چهاردهم و به روایتی دیگر اشک پانزدهم بود - اگر حکومت پاکورا را به حساب آوریم. وی پس از شکست سنگین کراسوس در سال ۵۳ ق.م ممصم شد که از نواحی ارمنستان و آتروپاتن به ایران حمله کند، لکن از قوای اشکانیان شکست خورد (بیکرمان، ۱۳۸۰: ۱۵۹).
۴. شاهنشاهان ایران هنگام رسیدن به پادشاهی با کمال احترام پیاده به زیارت این معبد می‌رفتند و نذرهای می‌کردند. علاوه بر آن در ایام سختی نیز به زیارت این آتشکده می‌رفتند و زر و مال و غلام و ملک در آنجا نذر می‌کردند، چنانکه بهرام پنجم به روایت طبری تاج و کمر بند زرین پادشاه را که از خاقان و زنش گرفته بود به این آتشکده فرستاد. خسرو دوم نذر کرده بود که اگر موفق به مغلوب کردن بهرام چوبین شود، زینت‌های زر و سیم به این آتشکده بفرستد. در آثار بیشتر مستشرقان و خاورشناسان

- (بنگرید به: کریستین سن، ۱۳۷۲: ۲۴۲؛ و؛ نولدکه، ۱۳۷۸: ۱۳۱) و مورخان اسلامی (بنگرید به: ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۸ و طبری (۱۳۶۲)، ابن‌فقیه (۱۳۴۹)، مسعودی (۱۳۷۴)، حموی (۱۹۵۷)، قزوینی (۱۳۷۳)، مستوفی (الف ۱۳۶۲) و فردوسی ابیات ۱۹۴۹ به بعد) به این محل اشاره شده است.
۵. هراکلیوس در سال ۶۲۳ م شهر گنزک را تسخیر نمود و آتشکده بزرگ آذرگشنسب را ویران کرد، این در حالی بود که پیشتر خسرو دوم در موقع فرار از این شهر آتش مقدس را به همراه خود برده بود (کریستین سن، ۱۳۷۲: ۵۸۴).
۶. دهی است از دهستان گاودول بخش مرکزی شهرستان مراغه واقع در ۴۴ هزار گزی جنوب مراغه و پنج هزار گزی شوسه مراغه به میاندوآب (فرهنگ جغرافیایی ایران، جلد ۴).
۷. وحید الهی در سال ۱۳۶۸ پایان‌نامه خود را با عنوان مجتمع فرهنگی گردشگری تخت‌سلیمان ارائه کرد (الهی، ۱۳۶۸)، محمد حیایی در سال ۱۳۸۰ با عنوان تخت‌سلیمان، آبگینه تمام نمای ایران باستان (حیدریان، ۱۳۷۷)، شبنم اینانلو داعلی‌لو در سال ۱۳۷۹ پایان‌نامه خود را با عنوان ساماندهی و طراحی سایت‌های تاریخی: نمونه موردی تخت‌سلیمان - تکاب (اینانلو داعلی‌لو، ۱۳۷۹)، منصور رسولی در سال ۱۳۸۰ با عنوان بررسی آثار باستانی تخت‌سلیمان از منظر هنرهای تجسمی (رسولی، ۱۳۸۰)، مظفر عباس‌زاده در سال ۱۳۸۰ با عنوان طرح مرمت و بازسازی آتشکده آذرگشنسب (تخت‌سلیمان) (عباس‌زاده، ۱۳۸۰)، مهدی بیگ‌محمدپور با عنوان بررسی استحکامات تخت‌سلیمان (بیگ‌محمدپور، ۱۳۸۳)، محمدرضا ملک‌لو با عنوان مطالعه و مرمت ایوان غربی تخت‌سلیمان (جبهه شمالی)، (ملک‌لو، ۱۳۸۳)، مریم مولایی در سال ۱۳۸۴ با عنوان سفالگری ساسانی در تخت‌سلیمان (مولایی، ۱۳۸۴)، مرضیه آسترکی با عنوان طرح و مرمت حصار تخت‌سلیمان با تکیه بر درب‌های ورودی (آسترکی، ۱۳۸۴) و مامش امیرعشایی با عنوان مطالعه معماری مذهبی تخت‌سلیمان (امیرعشایی، ۱۳۸۵) پایان‌نامه‌های خود را ارائه داده‌اند.
۸. بهرام اجاقی در سال ۱۳۷۵ پایان‌نامه خود را با عنوان زمین‌شناسی اقتصادی و بررسی شکل توده کانسار طلای زرشوران ارائه نموده است (اجاقی، ۱۳۷۵). مجید حیدریان در سال ۱۳۷۷ با عنوان بررسی زمین‌شناسی اقتصادی چهارگوش ۱:۱۰۰۰۰۰ تخت‌سلیمان ارائه نمود (حیدریان، ۱۳۷۷)، در سال ۱۳۷۸ مژگان زارعی‌نژاد، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود را در مورد مطالعه ویژگی‌های ژئومورفولوژی منطقه تخت‌سلیمان با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای و سیستم اطلاعات جغرافیایی

(GIS) در رشته جغرافیای طبیعی ارائه داده است (زارعی نژاد، ۱۳۷۸). پایان‌نامه مصطفی وطنخواه اردکانی در سال ۱۳۸۰ تحت عنوان هیدروژئولوژی و هیدروژئوشیمی چشمه‌های انتخابی منطقه تکاب (وطنخواه اردکانی، ۱۳۸۰) و محمدرضا قدری نیز در سال ۱۳۸۲ پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود را درباره ژئومورفولوژی منطقه تخت‌سلیمان با تأکید بر ویژگی سنگ‌های آهکی منطقه دفاع کرد (قدری، ۱۳۸۲). همچنین قدری در سال ۱۳۸۹ پایان‌نامه دکترای خود را با عنوان نقش مورفوتراویتونیک در پیدایش و توسعه پدیده‌های کارستی «مطالعه موردی: منطقه تخت‌سلیمان» ارائه داد.

منابع

- آسترکی، مرضیه ۱۳۸۴ طرح و مرمت حصار تخت‌سلیمان با تکیه بر درب‌های ورودی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته مرمت آثار فرهنگی و تاریخی به راهنمایی دکتر اصغر محمدمردادی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، (منتشر نشده).

- ابن‌خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله ۱۳۷۱/المسالک و الممالک از روی متن تصحیح شده دخویه، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: مترجم.

- ابن‌فقیه، ابوبکر احمد بن اسحاق همدانی ۱۳۴۹ مختصرالبلدان، ترجمه ح مسعود، تهران: بنیاد و فرهنگ.

- ابودلف، مسعربن المهلهل ۱۳۴۲ سفرنامه ابودلف در ایران تألیف ۳۴۱ هجری. با تعلیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، تهران: زوار، (چاپ دوم).

- اجاقی، بهرام ۱۳۷۵ زمین‌شناسی اقتصادی و بررسی شکل‌توده کان‌سار طلای زرشوران، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته زمین‌شناسی اقتصادی، به راهنمایی احمد خاکزاد، دانشگاه شهید بهشتی، (منتشر نشده).

- احمادی، محمد ۱۳۸۰ تخت‌سلیمان، آبگینه تمام‌نمای ایران باستان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، تهران: دانشگاه شاهد، (منتشر نشده).

- اشمیت، اریک ۱۳۷۶ پرواز بر فراز شهرهای باستانی ایران. ترجمه آرمان شیشه‌گر، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.

- امان‌الهی، وحید ۱۳۶۸ مجتمع فرهنگی گردشگری تخت‌سلیمان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته معماری به راهنما دکتر پرویز وزیری، دانشگاه یزد، (منتشر نشده).

- امان‌اللهی، حمید ۱۳۸۵ بررسی زمین‌باستان‌شناختی منطقه تخت‌سلیمان، بایگانی پایگاه میراث‌فرهنگی تخت‌سلیمان، (منتشر

نشده).

- امان‌اللهی، حمید ۱۳۹۱ بررسی و شناسایی معادن سنگ بکار رفته در مجموعه بناهای تخت‌سلیمان بر اساس مطالعات باستان‌شناختی و نتایج سنگ‌شناختی، فصلنامه علمی فنی و هنری اثر، شماره ۵۶.

- امیرعشایری، مامش ۱۳۸۵ مطالعه معماری مذهبی تخت‌سلیمان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته باستان‌شناسی به راهنمایی دکتر مسعود آذرنوش، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، (منتشر نشده).

- ایمانی، منوچهر ۱۳۳۸ گزارش حفاری تخت‌سلیمان، مجله باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۳ و ۴ پاییز و زمستان، صص ۱۱۹-۱۰۴.

- اینانلو داعلی‌لو، شبنم ۱۳۷۹ ساماندهی و طراحی منظر سایت‌های تاریخی: نمونه موردی تخت‌سلیمان - تکاب، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته مهندسی طراحی محیط زیست، به راهنمایی دکتر هما ایرانی بهبهانی، دانشگاه تهران، (منتشر نشده).

- باباخانی، علیرضا و محمدرضا امینی‌چهرق ۱۳۷۰ چشمه‌های تراورتن‌ساز تکاب، مجله علوم زمین، سال یکم شماره ۲، ۵۹-۵۰.

- بارتولد، واسیلی ولادیمیر وویچ ۱۳۷۷ جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران: موقوفات محمود افشار.

- بختیاری، حسن و نومان، رودلف ۱۳۵۴ گزارش کاوش‌های باستان‌شناسی هیأت مشترک ایرانی و آلمانی در محوطه تخت-سلیمان، تهران: وزارت فرهنگ و هنر مرکز باستان‌شناسی ایران، بایگانی سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری.

- بیکرمان، ۱۳۸۰ تاریخ سیاسی سلوکی، در: تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، (جلد سوم - قسمت اول)، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.

- بیگ‌محمدپور، مهدی ۱۳۸۳ استحکامات دفاعی تخت‌سلیمان، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته باستان‌شناسی به راهنمایی دکتر هاید لاله، دانشگاه تهران، (منتشر نشده).

- بی‌نام) نقشه عملیات مشترک (زمینی) شاهین‌دژ ۱۳۷۹ مقیاس ۱:۲۵۰/۰۰۰، سری K۵۵۱، برگه ۱۶-۳۸NJ، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (چاپ دوم).

- پاپا دوپولو، الکساندر ۱۳۶۸ معماری اسلامی، ترجمه حشمت جزنی، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجا.

- پازوکی طرودی، ناصر ۱۳۷۶ استحکامات دفاعی ایران در دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی (پژوهشگاه).

- پازوکی ناصر و شادمهر عبدالکریم ۱۳۸۴ آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی از ۱۳۱۰/۰۶/۲۴ تا ۱۳۸۴/۰۶/۲۴، تهران:

شناسی اقتصادی، به راهنمایی دکتر ایرج، دانشگاه شهید بهشتی تهران، (منتشر نشده).

- رسولی، منصور ۱۳۸۰ بررسی آثار باستانی تخت سلیمان از منظر هنرهای تجسمی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی دکتر غلامعلی حاتم دانشکده هنرهای زیبا تهران، (منتشر نشده).

- زارعی‌نژاد، مژگان ۱۳۷۸ مطالعه ویژگی‌های ژئومورفولوژیکی منطقه تخت سلیمان با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای و سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیای طبیعی (ژئومورفولوژی - هیدرولوژی) به راهنمایی دکتر محمود لاجوردی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، (منتشر نشده).

- ستوده، منوچهر ۱۳۶۱ قلاع اسماعیلیه در رشته کوه‌های البرز، تهران: طهوری.

- سرفراز، علی‌اکبر و محمد یوسف کیانی ۱۳۴۷ تخت سلیمان، تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

- شارپ، رالف نورمن ۱۳۸۰ فرمان‌های شاهنشاهی هخامنشی، تهران: به‌دید.

- شاه‌محمدپور، علیرضا ۱۳۸۳ «علائم حجاری شده بر سنگ‌های تخت سلیمان»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، به کوشش دکتر مسعود آذرنوش، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری (پژوهشگاه) پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۴۳-۲۷.

- شرفکندی، عبدالرحمن (هژار) ۱۳۷۶ فرهنگ لغت کردی - فارسی، تهران: سروش، (چاپ دوم).

- طبری، محمدبن جریر ۱۳۶۲ تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد دوم، تهران: امیر کبیر.

- طوسی، محمد بن محمود بن احمد ۱۳۴۵ عجایب المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، مجموعه متون فارسی زیر نظر احسان یار شاطر شماره ۲۷، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- عباس‌زاده، مظفر ۱۳۸۰ طرح مرمت و بازسازی آتشکده آذرگشنسب (تخت سلیمان)، پایان‌نامه کارشناسی رشته مرمت بنا، به راهنمایی دکتر اصغر میرفتاح، مرکز آموزش عالی میراث-فرهنگی، (منتشر نشده).

- فرای، ریچارد نلسون ۱۳۷۳ تاریخ ایران در دوره ساسانیان، در: تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، (جلد سوم - قسمت اول)، گردآورنده: احسان یار شاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.

- فردوسی، ابوالقاسم ۱۳۷۰ شاهنامه، تهران: نسخه مول.

- فرهنگ جغرافیایی آبادی‌های ایران، ۱۳۷۴ مرغه، جلد ۴، تهران:

سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری کشور.

- پورداوود، ابراهیم ۱۹۲۷ گات‌ها، سرودهای زردشت، بمبئی: انتشارات انجمن زردشتیان.

- پورداوود، ابراهیم ۱۳۴۲ تخت سلیمان، نشریه انجمن فرهنگ ایران، دوره اول شماره ۲، صص ۲۰.

- توفیقیان، حسین و علی طیبی ۱۳۸۳ بررسی و شناسایی باستان-شناسی دریاچه تخت سلیمان، خلاصه مقالات همایش بین‌المللی ایران: حوزه شمال غرب، سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری (پژوهشکده باستان‌شناسی)، صص ۵۶.

- جعفری، قادر ۱۳۵۶ «تخت سلیمان یا سقورلوق در زمان مغول و بعد از آن»، مجله وحید، شماره ۲۱۴، صص ۲۱-۲۰.

- جکسن، ویلیامز ۱۳۵۷ سفرنامه جکسن، ایران در گذشته و حال، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: خوارزمی، (چاپ دوم).

- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله ۱۳۷۰ زبده‌التواریخ، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از سید کمال حاج‌سید جوادی، جلد ۱، تهران: سازمان چاپ و انتشار وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، نشر نی.

- حبیبی، سید محسن ۱۳۸۶ از شار تا شهر تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن و تفکر و تأثر، تهران: دانشگاه تهران، (چاپ چهارم).

- حیدری، ابراهیم ۱۳۹۱ «پژوهش‌های باستان‌شناسی در تخت سلیمان»، مجموعه مقالات ۸۰ سال باستان‌شناسی ایران، به کوشش یوسف حسن‌زاده و سیما میری، جلد اول صفحه ۵۰۳ تا ۵۲۶، تهران: نشریه پازینه با همکاری موزه ملی ایران.

- حیدری، ابراهیم ۱۳۸۱ پرونده ثبت جهانی مجموعه تخت سلیمان، بایگانی پایگاه میراث‌فرهنگی تخت سلیمان، (منتشر نشده).

- حیدری، ابراهیم ۱۳۸۲ «ثبت محوطه باستانی تخت سلیمان در فهرست میراث جهانی»، نامه پژوهشگاه میراث‌فرهنگی شماره ۳، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور، صص ۵-۶.

- حیدری، سامان و الهام قصیدیان ۱۳۸۳ «گزارش مقدماتی بررسی‌های باستان زمین‌شناختی در قسمت‌های تراورتنی منطقه تخت سلیمان براساس شواهد باستان‌شناختی در اواخر پلیستوسن»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، به کوشش دکتر مسعود آذرنوش، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری (پژوهشگاه) پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۱۵۰-۱۴۱.

- حیدریان، مجید ۱۳۷۷ بررسی زمین‌شناسی اقتصادی چهارگوش ۱۰۰۰۰۰:۱ تخت سلیمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زمین-

- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- فون دراوستن، هانس هنینگ و رودلف ناومان ۱۳۸۶، *تخت سلیمان*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، (چاپ سوم).
- قدری، محمدرضا ۱۳۸۲. *پژوهش‌های ژئومورفولوژی منطقه تخت سلیمان با تأکید بر ویژگی سنگ‌های آهکی*، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته جغرافیای طبیعی با گرایش ژئومورفولوژی به راهنمایی دکتر محمدحسین رضایی مقدم، دانشگاه تبریز، (منتشر نشده).
- قدری، محمدرضا ۱۳۸۸. *نقش مورفوتراپتونیک در پیدایش و توسعه پدیده‌های کارستی «مطالعه موردی: منطقه تخت سلیمان»*، پایان نامه دکتر در رشته جغرافیای طبیعی با گرایش ژئومورفولوژی به راهنمایی دکتر محمدحسین رضایی مقدم، دانشگاه تبریز، (منتشر نشده).
- قزوینی، زکریا بن محمود بن محمود ۱۳۷۳. *آثار البلاد و اخبار العباد و عجائب المخلوقات فی غرائب الموجودات*، ترجمه محمد مراد بن عبدالرحمن، تصحیح: سید محمد شاه‌مرادی، تهران: دانشگاه تهران.
- قوجانی، عبدالله ۱۳۷۱. *اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان*، تهران: نشر دانشگاهی.
- کریستن‌سن، آرتورمانوئل ۱۳۷۲. *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب، (چاپ هشتم).
- کیانی، محمد یوسف ۱۳۷۹. *معماری ایران در دوره اسلامی تهران: سازمان انتشارات کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)*.
- گروه پژوهشی زرنه اکتشاف ۱۳۸۵. *گزارش معادن نقره (سرب و روی) منطقه تکاب، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پژوهشکده حفاظت و مرمت*، (منتشر نشده).
- _____ ۱۳۸۷. *بررسی، شناسایی و مستندسازی معادن کهن پیرامون تخت سلیمان، بایگانی پایگاه میراث جهانی تخت سلیمان*.
- گوبل، روبرت ۱۳۸۴. *گل‌مهرهای تخت سلیمان*، جستاری در مهرشناسی اواخر ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی گردشگری، پایگاه پژوهشی مجموعه تاریخی تخت سلیمان.
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریچ ۱۳۵۰. *تمدن ساسانی*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مارکوارت، یوزف ۱۳۷۳. *ایران‌شهر (بر مبنای جغرافیای موسی خورنی)*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: اطلاعات.
- ملک‌لو، محمدرضا ۱۳۸۳. *مطالعه و مرمت ایوان غربی تخت سلیمان*
- (جبهه شمالی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته مرمت و احیای بناهای تاریخی به راهنمایی باقر آیتاله‌زاده شیرازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، (منتشر نشده).
- مرادی، یوسف ۱۳۸۳. *گزارش مقدماتی نخستین فصل از دور سوم کاوش‌های تخت سلیمان*، نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی، شماره ۲، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۹۱-۱۰۶.
- مرادی غیاث‌آبادی، رضا ۱۳۸۰. *کتیبه‌های هخامنشی*، ویرایش دوم، شیراز: نوید.
- مستوفی، حمدالله ابن ابی‌بکر بن محمد بن نصر مستوفی قزوینی ۱۳۶۲. *الف نزهه القلوب*، تصحیح: لسترنج، تهران: دنیای کتاب.
- _____ ۱۳۶۲. *(ب) تاریخ گزیده*، باهتمام: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر (چاپ دوم).
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین ۱۳۷۴. *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، جلد ۱ و ۲، تهران: علمی و فرهنگی، (چاپ پنجم).
- مصاحبه با استاد ابراهیم حیدری، *تخت سلیمان ۱۳۸۶*.
- مرادی، یوسف ۱۳۸۴. *گزارش فصل سوم از دور سوم کاوش‌های تخت سلیمان*، بایگانی محوطه میراث جهانی تخت سلیمان.
- مرادی، یوسف ۱۳۸۵. *گزارش فصل چهارم از دور سوم کاوش‌های تخت سلیمان*، بایگانی محوطه میراث جهانی تخت سلیمان.
- موسوی، سید محمود ۱۳۷۰. *راهنمای تخت سلیمان*، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- مولایی، مریم ۱۳۸۴. *سفالگری ساسانی در تخت سلیمان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی به راهنمایی دکتر مسعود آذرنوش، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی، (منتشر نشده).
- مینورسکی، ولادیمیر ۱۳۷۸. *نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن در آتروپاتن (ماد)*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: پژوهنده.
- ناومان، رودلف ۱۳۸۶. *ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، (چاپ سوم).
- ناومان رودلف و دیتریش هوف ۱۳۵۱. *حفاری‌های تخت سلیمان*، مجله باستان‌شناسی و هنر ایران شماره نهم و دهم زمستان، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر اداره کل باستان‌شناسی و فرهنگ عامه، صص ۶۱-۲۴.
- نفیسی، سعید ۱۳۳۱. *تاریخ تمدن ساسانی*، جلد یکم، تهران: دانشگاه تهران.
- وطن‌خواه اردکانی، مصطفی ۱۳۸۰. *هیدروژئولوژی و هیدروژئوشیمی چشمه‌های انتخابی منطقه تکاب*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی به راهنمایی رضا ناصری، (منتشر نشده).

- Vatandoust (Hrsg.), *Persiens antike Pracht*, Bochum 2004, pp 394 - 402.
- Jackson, Abraham V. William 1909 *Persia Past and Present: A Book of Travel and Research*, London and New York.
 - Ker Porter, Robert 1822 *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia ... during the Years 1817-1820*, 2 vols, London, 1821-22.
 - Kleiss, w. Borhmer 1965 *Takht-i sulieiman und Zendan-i suleiman*, *Die Grabungen auf dem Zendan-i suleiman* *Archaologischer Anzeiger*, pp.716-788.
 - Monteih, W. 1833 *Journal of a Tour through Azarbaijan*, *Journal R. Gerographic Society* 3.
 - Naumann, Rudolf 1960 "Takht-i Suleiman und Zendan-i Suleiman: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im Jahr " *Archäologischer Anzeiger*, pp. 28-68.
 - Naumann, Rudolf 1960 *Ausgrabungen auf dem Takht –i suleiman institut fur Ausland sbeziehungen*, *mitteilungen*, pp.211-216.
 - Naumann, Rudolf 1977 *Die runinen Von Takht-e Sulaiman und Zendan-e Sulaiman und umebung*.
 - Naumann, Elisabeth 1964 *Geographische and geologische Einordnung in Teher Forsch*.
 - Osten, H. H. v. d. /R. Naumann 1961 *Takht-i Suleiman. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1959*. *Teheraner Forschungen* 1, Berlin 1961.
 - Pope, Arthur Upham 1937 "Preliminary Report on Takht-i-Solayman", *Bull. A. Inst. Iranian Art and archeology*, 5.
 - _____ 1938 *A Survey of Persian Art from Prehistoric times to the present*, New York – London.
 - Rawlinson, George 1841 "Notes on Journey... to the Ruins of Takht-i-Soleiman" *Journal Royal Geographic Society*. 10.
 - Reuther. Oscar 1997 "Sasanion Architecture": A history. In A. U. Pope ed., *A survey of Persian Art*. 2 vol. Tehran, Soroush, Press, Third Ed.
 - Schindler, A. Houtum 1881 *neue angaben über den mineralreichtum persinens und notizen über die gegend westlich von zendijan*, in *Jb. K. k. geol. Reichsanstalt* 31.
 - Shtahl, A. F 1907 *Reisen in Nord-und Westpersien*, *Peternann, s Geographische Mitt*.
 - Wiegartz, H 1965 *Archaologischer Anzeiger* 788, *Tumulus Tepe Madjid*.
 - Wilber, D, N 1938 *the Parthian structure of Takht-i suleiman*, *Antiquity, Iranica*. vol.7, pp. 389-410.
 - ویلبر، نیوتون دونالد ۱۳۴۶ *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی، ترجمه عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب [با محک سازمان برنامه و همکاری فرانکلین].*
 - نوبری هژیبری، علیرضا ۱۳۸۸ *گزارش عملکرد یکساله تخت سلیمان، بایگانی پایگاه میراث جهانی تخت سلیمان.*
 - نولدکه، تئودور ۱۳۷۸ *تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران: علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (چاپ دوم).*
 - هوف، دیتریش ۱۳۶۸ «تخت سلیمان»، شهرهای ایران، جلد سوم، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی، صص ۳۳-۱.
 - هوف، دیتریش ۱۳۶۶ *فیروزآباد، ترجمه: فرامرز نجد سمیعی، در شهرهای ایران، جلد دوم، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران: (جهاد دانشگاهی).*
 - هلین براند، رابرت ۱۳۸۰ *معماری اسلامی، ترجمه: باقر آیتاللهزاده شیرازی، تهران: نشر روزنه.*
 - حموی، یاقوت ۱۹۵۷ *ق المعجم البلدان، المجلد الثالث، متن عربی، طبع مصر.*
 - Damm, Bernhard 1968 *Geologie des Zendan-i Suleiman und seiner Umgebung, südöstliches Balqash-Gebrige Nordwst Iran, Wiesbaden.*
 - Ghirshman, R, Bishapour, 2 Vols, Paris, 1956-1971.
 - Godard, Andre 1983 "Les monuments du feu," *Athâr-e Êrân: annales du Service Arche,ologique de l'Êrân III*, pp. 45 ff.
 - Gobl, Robert 1976 *Die Tonbullen vom Tacht-e Suleiman: Ein Beitrag zur spätsasanidischen Sphragistik. Takht-e Suleiman, Ergebnisse der Ausgrabungen* 1, Berlin.
 - Humbach, Helmut 1967 "Atur Gušnasp," in *Festschrift für Wilhelm Eilers, Wiesbaden*, pp. 189-90.
 - Huff, Dietrich 1974 "Sasanidisch-frühislamische Ruinenplätze im Belqis-Massiv in Azerbeidjan," *AMI, N.S.* 7, 1974, pp. 203-13.
 - Huff, D 1975 *Takht-i suleiman, Archaologischer Anzeiger* Pp.196-204-8fig.
 - Huff, Dietrich 1989 *Takht-i Suleiman*. In: J. Kiani (Hrsg.), *Iranian cities III*, Tehran 1989, 1-33.
 - Huff, Dietrich 1994 *Iranische Steinbruchtechniken*. In: R.-B. Wartke (Hrsg.), *Handwerk und Technologie im Alten Orient*, Mainz 1994, pp 31-36.
 - Huff, Dietrich 2004 *Vorislamische Steinbruch- und Werksteintechnik in Iran*. In: T. Stöllner/R. Slotta/A.